

ΣΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Κοινωνιολόγου,
Αναπληρώτριας Καθηγήτριας Ε.Μ.Π.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΕΞΑΡΤΗΣΗ»

Η έννοια της εξάρτησης αποτελεί αντικείμενο μελέτης πολλών επιμέρους κλάδων των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών (ιατρικής, βιολογίας, ψυχολογίας, κοινωνικής ψυχολογίας κλπ.).

Από κοινωνιολογική άποψη, αφορά τη διερεύνηση της λειτουργίας των κυρίαρχων κοινωνικών μηχανισμών που ως στόχο έχουν την ένταξη του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο.

Ως ποιο βαθμό δηλαδή οι κυρίαρχοι αυτοί κοινωνικοί μηχανισμοί θεσμοθετούν τα κατάλληλα κοινωνικά πλαίσια που θα διαμορφώσουν άτομα πνευματικά και κοινωνικά ανεξάρτητα, μέσα στα ευρύτερα πλαίσια μιας γενικευμένης κοινωνικής ελευθερίας του «όντος», ή αντίθετα, ως ποιο βαθμό θεσμοθετούν ανασταλτικούς μηχανισμούς ελέγχου με στόχο την υποδούλωση του «όντος» στην εκάστοτε κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Παράλληλα, ως ποιο βαθμό η εμφανής λειτουργικότητα των κοινωνικών θεσμών δεν αλλοιώνεται από την λανθάνουσα, με αποτέλεσμα να περιορίζεται ο βαθμός κοινωνικής ανεξαρτησίας του ατόμου και να παγιώνονται κοινωνικοί μηχανισμοί εξάρτησής του.

Η ανθρώπινη φύση είναι ουσιαστικά «κοινωνική» φύση. Ο Αριστοτέλης δέχεται την κοινωνία ως θεμελιώδη συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης, συνδέοντάς την με την ίδια τη «φύση» του ανθρώπου, δεχόμενος ότι ο άνθρωπος είναι «ζώο πολιτικό» (κοινωνικό) και ότι ο μοναχικός άνθρωπος (ο μη εξαρτώμενος) είναι είτε θηρίο είτε Θεός.

Αναντίρρητα η ανάγκη του ανθρώπου να ανεξαρτητοποιηθεί ατομικά και κοινωνικά από την ομάδα που τον «φέρει» στην κοινωνία, (πρωτογενής ομάδα), συγκρούεται και αποδυναμώνεται ανάλογα

με την ψυχολογική και συναισθηματική ταύτιση που τον συνδέει με αυτήν. Παράλληλα, η αρχική του ένταξη στην ευρύτερη κοινωνική ομάδα, την κοινωνία αναφοράς, τον καθορίζει (εξαρτά) ως ένα βαθμό στις μετέπειτα επιλογές του.

Έτσι, παράλληλα με τις βιολογικές, σωματικές και ψυχολογικές παραμέτρους της ανθρώπινης φύσης διαμορφώνεται μέσα από τους κοινωνικούς μηχανισμούς (κοινωνικοποίηση, λειτουργία των κοινωνικών ομάδων, ταξικές κοινωνικές σχέσεις κλπ.) η διαδικασία εξάρτησης του ατόμου από την κοινωνία.

Εξετάζοντας λεπτομερέστερα τους κοινωνικούς μηχανισμούς ένταξης, παρατηρούμε ότι μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης τα άτομα κοινωνικοποιούνται άλλοτε ενεργητικά και άλλοτε παθητικά, καθώς η κοινωνία ασκεί πολύπλευρες επιδράσεις στην ατομικότητά τους. Οι επιδράσεις αυτές, ασυνείδητες στα πρώτα στάδια της ζωής του κάθε ανθρώπου, συνειδητοποιούνται στην πορεία ωρίμανσής του.

Σύμφωνα με τον γάλλο κοινωνιολόγο E. Durkheim, η κοινωνικοποίηση του ανθρώπου δεν έχει μόνο ανασταλτικό χαρακτήρα, αλλά αποτελεί παράλληλα μία θετική λειτουργία. Μία λειτουργία που δίνει στον κάθε άνθρωπο τη δυνατότητα να αφομοιώσει ένα ευρύτατο φάσμα κοινωνικών θεσμών: από το συμβολικό δίκτυο επικοινωνίας της πρώτης κοινωνικής του ομάδας, (τη γλώσσα), ως τις πολιτισμικές και κοινωνικές αξίες (ήθη και έθιμα, κανόνες συμπεριφοράς κλπ.).

Σε αυτό το πρώτο στάδιο η διαδικασία της κοινωνικοποίησης και η εξάρτηση του ατόμου από αυτή είναι όχι μόνο αναπόφευκτη αλλά αναγκαία. Εξ ίσου αναπόφευκτη και αναγκαία είναι και η εξάρτηση του ατόμου από τις πρωτογενείς κοινωνικές ομάδες όπως: την οικογένεια, τους συγγενείς, καθώς και από τις κοινωνικές ομάδες του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος του ατόμου, τις ομάδες παιχνιδιού, το σχολικό περιβάλλον κλπ.

Η οικογένεια του κάθε ανθρώπου αποτελεί για τον καθένα, τουλάχιστο για τα πρώτα στάδια της ζωής του, την πρώτη και σημαντικότερη ομάδα αναφοράς του. Αν και αποτελεί την απλούστερη μορφή κοινωνικής ομάδας, η επιρροή (εξάρτηση) που ασκεί στα άτομα που φέρει στον κόσμο είναι σημαντική για την παραπέρα εξέλιξη και ολοκλήρωση της προσωπικότητάς τους, την αποδοχή ή

την απόρριψη των κοινωνικών κανόνων και αξιών, την ενσωμάτωσή τους ή όχι στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Το άτομο αντλεί τις πρώτες του πληροφορίες για το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον από αυτά που εκπροσωπούν οι γονείς (κοινωνική τάξη, πρότυπα συμπεριφοράς κλπ.). Οι εμπειρίες που αποκτά συνδέονται άμεσα από την ιδιαίτερη μορφή του γάμου (μονογαμική, πολυγαμική), το είδος των σχέσεων μεταξύ των γονέων (εξουσιαστικές σχέσεις ή σχέσεις συνεργασίας, μητροκεντρική ή πατροκεντρική διαμόρφωση του νοικοκυριού), την κοινωνική τάξη και την κοινωνική θέση της οικογένειας (εργασιακή απασχόληση πατέρα/μητέρας), τον τόπο κατοικίας (αστικός/αγροτικός χώρος).

Έτσι οι οικονομικές δυνατότητες και οι κοινωνικές συνθήκες καθώς και τα πολιτισμικά πρότυπα (κουλτούρα) της οικογένειας επιδρούν ως ένα βαθμό εξαρτητικά για τη μετέπειτα ζωή του (υλικές συνθήκες, εκπαίδευση, εργασία κλπ.).

Ταυτόχρονα η «συνείδηση» που το άτομο διαμορφώνει για τον εαυτό του, καθορίζεται αρχικά και για μια σημαντική χρονική περίοδο από το άμεσο σύστημα επικοινωνίας, συμπεριφοράς, συνθηθειών, αξιών, ηθών και εθίμων της οικογένειάς του. Σε έρευνες, για παράδειγμα σχετικές με τη διαμόρφωση του γλωσσικού κώδικα, έχει παρατηρηθεί συχνά η διαιώνιση των οικογενειακών επιδράσεων.

Διάφοροι μελετητές (Bernstein, 1971), αναλύοντας τις γλωσσικές διαφορές που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά, στα πλαίσια των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, απέδειξαν ότι με αυτό τον τρόπο διαιωνίζονται οι διαφορές δυνατοτήτων πρόσβασης στην εκπαιδευτική διαδικασία μέσα στο συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα. Έτσι οι επιρροές που δέχεται το άτομο από το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον του είναι καθοριστικές για τις μελλοντικές του δυνατότητες, επιλογές ή εξαρτήσεις.

Παράλληλα με το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον και οι ευρύτερες συγγενικές σχέσεις επιδρούν στη διαμόρφωση των αντιλήψεων που έχει το άτομο για το κοινωνικό περιβάλλον. Η συναισθηματική εξάρτηση του ατόμου από το άμεσο οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον του δεν είναι σημαντική μόνο για την συγκρότηση της ατομικής και κοινωνικής προσωπικότητάς του αλλά και για τον βαθμό μελλοντικής του ανεξάρτησης από αυτό.

Η επίδραση που ασκεί ο ευρύτερος κοινωνικός χώρος, δίνει τη

δυνατότητα στο άτομο να αποεξαρτηθεί από το άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον και να ενταχθεί σε ένα πλατύτερο κοινωνικό σύνολο. Στα πρώτα στάδια της ζωής του το άτομο ωστόσο υποτάσσεται στις επιλογές των άλλων (γονιών-συγγενών), υφιστάμενο περιορισμούς της ελευθερίας του (απαγορεύσεις, ελέγχους, ποινές κλπ.). Οι διαφορετικές εμπειρίες που προστίθενται σταδιακά στις αρχικές, άλλοτε ενισχύουν τις διαμορφωμένες αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς που έχει αποκτήσει στο στενό οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον και άλλοτε συγκρούονται με αυτό.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, από την στιγμή που άτομα αποκτούν «συνείδηση» της κοινωνίας στην ευρύτατή της έννοια, (την ταξική της δομή, την λειτουργία των κοινωνικών της θεσμών, την ύπαρξη και λειτουργία καταπιεστικών μηχανισμών όπως κοινωνικός έλεγχος, κοινωνικές απαγορεύσεις κλπ.) και του εαυτού τους, μπορεί να προσπαθήσουν είτε να μεταβάλλουν, είτε να διατηρήσουν, είτε ακόμα και να αγνοήσουν (σύμφωνα με ατομικές επιλογές και όσο αυτό είναι κοινωνικά επιτρεπτό) το κοινωνικό αυτό πλαίσιο.

Το στάδιο αυτό είναι και το πιο σημαντικό στη διαδικασία αυτή ωρίμανσης του κοινωνικού ατόμου, το στάδιο μετάβασης δηλαδή από την οικογενειακή εξάρτηση στην οικογενειακή αποεξάρτηση και στην κοινωνική ένταξη, που στην ουσία δεν είναι τίποτε άλλο από μία καινούργια μορφή εξάρτησης. Είναι η στιγμή που το άτομο συνειδητοποιεί την αδυναμία ανεξαρτητοποίησής του από τα προκαθορισμένα κοινωνικά πλαίσια επιλογών μέσα στα οποία πρέπει είτε να ενταχθεί, είτε να συγκρουσθεί. Στους κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου ο Durkheim γράφει χαρακτηριστικά:

«... Ασφαλώς όταν συμμορφώνομαι με την θέλησή μου, ο εξαναγκασμός αυτός δεν είναι καθόλου ή ελάχιστα αισθητός αφού δεν ασκείται. Αν προσπαθήσω να παραβώ τους κανόνες του δικαίου, αντιδρούν κατά τρόπο που να εμποδίσουν την πράξη μου αν υπάρχει καιρός, και να την ακυρώσουν και να την επαναφέρουν στην αρχική της μορφή αν έχει συντελεστεί και επανορθώνεται ή αν δεν υπάρχει τρόπο επανορθώσεως, να με κάνουν να εξιλεωθώ γι' αυτήν. Η κοινή συνείδηση αποτρέπει κάθε πράξη που την θίγει, τόσο με την εποπτεία την οποία ασκεί πάνω στην συμπεριφορά των πολιτών, όσο και με τις ειδικές ποινές τις οποίες διαθέτει. Σε άλλες περιπτώσεις η πίεση

είναι λιγότερο βίαιη, υπάρχει όμως. Αν δεν συμμορφώνομαι στις συμβατικότητες του κόσμου, η απόσταση στην οποία με κρατούν προκαλεί τα ίδια αποτελέσματα με μια καθαυτό ποινή, αν και με πιο ελαφρό τρόπο. Άλλωστε η πίεση δεν είναι λιγότερο αποτελεσματική επειδή είναι έμμεση. Να λοιπόν μια τάξη γεγονότων που εμφανίζουν πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, συνίστανται σε τρόπους του δραν, του σκέπτεσθαι και του αισθάνεσθαι, εξωτερικούς σε σχέση με το άτομο και προικισμένους με μια δύναμη εξαναγκασμού χάρη στην οποία του επιβάλλονται»¹.

Έτσι διαπιστώνουμε ότι η «εξάρτηση» από διαδικασία ένταξης ενσωμάτωσης μέσα από τους μηχανισμούς της κοινωνικοποίησης, αναγκαίους και απαραίτητους στην διαμόρφωση του κοινωνικού ατόμου, μετατρέπεται σε διαδικασία «εξαναγκασμού». Το άτομο γυρεύει απεγνωσμένα να αποεξαρτηθεί από τις καταπιεστικές (αλλοτριωτικές) κοινωνικές συνθήκες όπως απορρέουν από τις εκμεταλλευτικές κοινωνικές σχέσεις (ανταγωνιστικές σχέσεις εργασίας, ελάχιστες σχέσεις επικοινωνίας, ανύπαρκτη ποιότητα ζωής, ιδίως στις σύγχρονες αστικές μεγαλουπόλεις).

Τα φαινόμενα αυτά, απόρροια των αλλοτριωτικών μηχανισμών της καταναλωτικής κοινωνίας, στη βάση τους δεν αποτελούν τίποτε άλλο από μηχανισμούς εξάρτησης του σύγχρονου ανθρώπου από τα υλικά αγαθά, μιας και οι ανάγκες του προσανατολίζονται στην ικανοποίηση του «κατέχειν» και όχι στην ικανοποίηση του «είναι», του συνόλου δηλαδή της ύπαρξής του.

Η καταναλωτική ιδεολογία, κυρίαρχο χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών, δημιουργεί στον άνθρωπο ένα διαρκές σύνδρομο εξάρτησης μέσα από δύο κυρίαρχα συστατικά: την στέρση και την επιθυμία. Αναπαράγοντας ακατάπαυστα καινούργια αγαθά, η κοινωνία δεν ικανοποιεί ανάγκες. Ενδυναμώνει το εξαρτητικό σύνδρομο των ατόμων ισχυροποιώντας την καταναλωτική τους διάθεση, δαιωνίζοντας με αυτό τον τρόπο την κοινωνική ανισότητα.

Η μεγιστοποίηση της εξάρτησης μέσω της απόκτησης αγαθών απρόσιτων στους πολλούς, τροποποιεί και την έννοια της αφθονίας από την ποσοτική της διάσταση σε ποιοτική, όχι με την έννοια της καλύτερευσης αλλά της διαφοροποίησης. Δεν είναι δηλαδή αρκετό για τα άτομα που τα χαρακτηρίζει καταναλωτική εξάρτηση να κατέ-

χουν καινούργια και πολλά αγαθά, αλλά πολλά και σπάνια. Η διαφορά δεν αναφέρεται στην ποσότητα μόνο του κατέχειν αλλά και στην ποιότητά του. Αυτή η διεργασία ενδυναμώνεται μέσα από τις διαδικασίες της «διακεκριμένης κατανάλωσης» και της «αποκλειστικής πρόσβασης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Bosquet².

Η διακεκριμένη κατανάλωση επιτρέπει την παραγωγή σπάνιων αγαθών για αποκλειστική χρήση περιορισμένων στην αρχή καταναλωτών, που προσφέρουν στον δικαιούχο τους μία προνομιακή θέση σε σχέση με αυτούς που αδυνατούν να αποκτήσουν τα σπάνια αυτά αγαθά. Με τον μηχανισμό αυτό εμπλέκονται στη διαδικασία εξάρτησης όλες οι κατηγορίες καταναλωτών, οι μεν μέσα από την δυνατότητα αποκλειστικής κατοχής, οι δε μέσα από την αδυναμία πρόσβασης, την επιθυμία απόκτησης και την προσπάθεια επίτευξης ενός ιδεατού στόχου.

Έτσι η κοινωνία της αφθονίας διαμόρφωσε σταδιακά ένα εξαρτημένο, ανικανοποίητο έλλογο ον. Γιατί αν το ζώο σταματά να επιθυμεί μέσα από την λειτουργία του ενστίκτου του κορεσμού, οι καταναλωτικοί μηχανισμοί διαμορφώνουν μία πλαστή, διαρκή ανάγκη επιθυμίας. Αντί λοιπόν να διαμορφώνονται από την κοινωνία κοινωνικοί μηχανισμοί κορεσμού της επιθυμίας, αντίθετα παγιώνονται μηχανισμοί εξάρτησης που επιβάλλουν στο άτομο τον μη κορεσμό.

Οι νέες μορφές εξάρτησης από τις όλο και πιο νέες τεχνολογίες και τα καινούργια αγαθά, δρουν ανασταλτικά στην πνευματική ωρίμανση του ατόμου, καθώς φαινομενικά μόνον διευρύνουν τους ορίζοντες των γνώσεων και των εμπειριών του, ενώ στην πραγματικότητα περιορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ικανότητά του να κρίνει και να σταθμίζει αυτό που πραγματικά τον συμφέρει να επιδιώξει για την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του και την επίτευξη της προσωπικής του ανεξαρτησίας μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

Διαθέτει ο άνθρωπος σήμερα ελευθερία επιλογής; Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου φαίνεται ότι η ελευθερία αυτή υπάρχει και εκφράζεται ως δυνατότητα διαμόρφωσης προτιμήσεων μέσα από μια πληθώρα πληροφοριών και προτεινομένων λύσεων, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι οι αξίες, τα πρότυπα και οι πεποιθήσεις στα οποία υποσυνείδητα αναφέρεται ο άνθρωπος, για να αξιολογήσει τις επιλογές του, διαμορφώνονται κατά μεγάλο μέρος από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης.

Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στην εξυπηρέτηση των αναγκών της παραγωγής συγκροτούν την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας που διαμορφώνει σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό το περιεχόμενο της συνείδησης του ανθρώπου και προσδιορίζει τα πλαίσια αναφοράς της.

Τα περιθώρια που διαθέτει ο κοινός άνθρωπος για να ξεχωρίσει τις πλαστές ανάγκες από τις πραγματικές, αφού η ίδια καταναλωτική κοινωνία με τα πολιτιστικά πρότυπα που παράγει τις έχει διαμορφώσει έτσι ώστε να αποτελούν ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο, είναι εξαιρετικά περιορισμένα.

Όπως αναφέρει ο Εντενσμπέργκερ «η ικανότητα των μαζών να δουν σε μια τέτοια κατάσταση τη συσχέτιση ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής και στην κρίση και να αντιδράσουν επιθετικά, δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί. Εξαρτάται από τον βαθμό της πολιτικοποίησης και της οργάνωσης που θα έχει επιτευχθεί»³.

Στα περιορισμένα αυτά πλαίσια δράσης, η ανεξαρτησία του όντος επεκτείνεται και ενδυναμώνεται στο βαθμό που το άτομο αυξάνει τις δυνατότητες συνειδητής επιλογής μορφών εξάρτησης που το ικανοποιούν χωρίς να το ακυρώνουν.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. E. Durkheim, «Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου», εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1978, σελ. 67.

2. M. Bosquet, «Οικολογία και Πολιτική», εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1984, σελ. 32.

3. M. Εντενσμπέργκερ, «Κριτική της πολιτικής οικολογίας. Περιβάλλον και ποιότητα της ζωής», Οικολογικές μελέτες, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1974, σελ. 54.